

Bu-Ali Sin
UniversityIranian Scientific
Archaeological
Associationپژوهش‌های
باستان‌شناسی
ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 14, No. 43, Winter 2025

Regional and Extra-Regional Interactions and the Cultural Area of Dalma Tradition in the Fifth Millennium B.C*

Mahnaz Sharifi¹ <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.29627.2696>

Received: 2024/07/18; Revised: 2024/10/18; Accepted: 2024/10/29

Type of Article: **Research**

Pp: 7-36

© The Author(s)

1. Associate Professor, Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Email: m.sharifi@richt.ir

*. This work is based on upon research funded by Iran national science foundation (INSF) under project no 4025957.

Citations: Sharifi, M., (2025). "Regional and Extra-Regional Interactions and the Cultural Area of Dalma Tradition in the Fifth Millennium B.C.". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 14(43): 7-36. <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.29627.2696>

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5781.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and
Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Abstract

The Chalcolithic period in the Northwest and Central Zagros region commenced around 5500 BC and is recognized as a significant prehistoric era in Iran. Spanning from 5500 to 3000 BC, this period exhibited distinct characteristics when compared to the preceding Neolithic Period. The relatively simple rural communities that emerged during the Neolithic underwent substantial development, evolving into more complex societies during the Chalcolithic. Notable settlements from this era include Qeshlaq and Sufian, located within the study area. The onset of the fifth millennium BC is associated with Dalma culture, which is regarded as one of the most intricate prehistoric cultural traditions due to its extensive cultural reach. Despite extensive research aimed at elucidating the cultural dynamics of the Dalma across various locations, this tradition remains one of the most enigmatic archaeological phenomena, not only in the Northwest region of Iranian Plateau but also in Central Zagros, the Caucasus, and Anatolia. This raises numerous inquiries, particularly regarding the cultural connections of the inhabitants of the Caucasus, Northwest, and Central Zagros with adjacent regions. This article aims to explore and analyze the cultural landscape of the early fifth millennium BC, focusing on the interrelations among the areas influenced by the Dalma culture through an examination of cultural artifacts.

Keywords: Caucasus, Northwest, Central Zagros, Dalma, Chalcolithic Period.

Introduction

In the realm of archaeological literature, Northwestern Iran is predominantly recognized for the Lake Urmia Basin's expansive plains. Nevertheless, the cultural influence of this region extends far beyond its immediate geographical confines. Historically, the basin has attracted considerable attention from both domestic and international researchers since the inception of professional archaeology in Iran. In addition to the excavations mentioned in the main text, Dalma culture has been the subject of numerous pedestrian field surveys. Despite extensive research efforts aimed at elucidating this culture, it continues to be one of the most perplexing archaeological traditions, not only within northwest Iran but also in adjacent areas. Recent findings related to this culture across various regions have prompted a plethora of new inquiries. Preliminary results from several field studies indicate a notable increase in population in these areas, primarily attributed to migrations from surrounding regions driven by factors such as population growth and pressure in the source locales. The same concept is relevant to the materials discovered in numerous excavations, which reveal the similarities in pottery across an extensive geographical area. Moreover, the environmental and climatic disparities found in various sections of the Zagros Mountains, particularly from northern to western Iran, have played a significant role in the inconsistent evolution of these cultures. In other words, there are significant environmental and regional variations present in nearly all cultures linked to the Chalcolithic Period. One of the most significant Chalcolithic cultures in the northwestern and northern regions of Iran is referred to as the Dalma pottery tradition. Our knowledge of this tradition is rather limited and is primarily informed by excavation projects conducted at Tepe Dalma, which is recognized as the second-oldest culture around Urmia Lake, following the Hajji Firuz Phase. The diversity and distinctions in certain cultural elements are indicative of social and economic shifts, as well as cultural adaptations to the environmental contexts of these areas. These adaptations are reflected in the variations of cultural materials found at three southern sites of Urmia Lake, Talvar Valley, and Central Zagros, which are considered subcategories of the Dalma tradition. The distinctive environmental conditions in each region showcased unique aspects of this culture. The cultural sphere of Dalma has been identified through archaeological investigations not only in the southern basin of Lake Urmia but also across extensive regions of northwest Mesopotamia, northern Anatolia, and the northern and northwestern parts of Iran, extending to the natural boundaries of Jebel Hamrin and the outskirts of the Khuziṣṭān Plain. This indicates the culture's evolution and adaptation to varying environmental conditions, as each area exhibits distinct regional characteristics alongside overarching traits. The archaeological findings associated with Dalma culture reveal numerous similarities with contemporary regions, prompting several inquiries, such as: What were the interactions and cultural exchanges between the inhabitants of the northwest region and Central Zagros and their neighboring territories, as well as those beyond the Iranian Plateau? How can the cultural connections of the region's inhabitants with adjacent

areas be characterized? Furthermore, what explanations exist for the presence of Dalma culture outside the confines of the plateau?

Research Method: This study was conducted through a combination of fieldwork and library research. It is essential to contextualize Northwest Iran in relation to the regions of the Caucasus, Anatolia, and Mesopotamia. Consequently, after gathering data from these various areas, the cultural findings were subjected to analysis.

Discussion

The examination of the Chalcolithic Period across various regions of the Iranian Plateau presents considerable challenges, primarily due to several significant factors. Firstly, there has never been a definitive delineation of the absolute chronological framework for this era in Iran, making it difficult to differentiate it from the preceding Neolithic Period. Most studies conducted to date have identified pottery styles as the primary distinguishing feature between these two periods; however, relying solely on this aspect is insufficient for a comprehensive understanding, despite its importance as a documentary source. Notably, the contributions of Henrickson, Young, and Levin regarding the western regions of Iran may be referenced in this context. The second factor relates to the insufficient integrated and extensive research conducted in this area since 1979. In the following decades, western Iran has not witnessed any scientifically significant investigations that could have aided in the identification of various notable settlements from the Chalcolithic Period. Such research would yield a systematic and relevant introduction to the cultural materials pertinent to the Chalcolithic Period in the area, as opposed to a fragmented collection of unrelated instances. Thus, there exists a pressing need for comprehensive research in the Qeshlaq Region, especially given the consequences of the Early, Middle, and Late Chalcolithic periods. The ineffective strategies applied in earlier archaeological excavations have culminated in the presentation of deficient and incomplete results, thereby rendering it impossible to address numerous vital questions, such as the relationships between various regions in the Chalcolithic Period. Moreover, it is significant to note that a large area of the western highlands of Central Zagros was inhabited during this period, while there have been no reports of any preceding settlements in these regions.

The Dalma pottery tradition represents a significant cultural aspect of the Chalcolithic Period in northwest and west Iran, recognized as the second oldest culture in the Lake Urmia basin, following that of Hajji Firuz. Initial findings from Dalma Tepe have been further enriched by subsequent excavations in other locations. During the early 5th millennium BC, and potentially as early as the late 6th millennium BC, the Dalma pottery tradition experienced considerable expansion throughout much of northwest and west Iran. The patterns of settlement reveal a notable increase in the number of Chalcolithic sites, primarily driven by natural factors and shifts in subsistence strategies to better align with environmental conditions. The entity we refer to as Dalma today was initially part of a broader cultural framework, which is observable with minor variations

across different regions and can be identified as the Dalma-Hassuna culture. Dalma culture exhibits influences from the adjacent Hassuna culture to the east, both of which are components of a unified cultural tradition known as the Hassuna/Dalma cultural realm. A defining characteristic of the Dalma culture is its standardized and remarkably intricate pottery. This cultural and pottery tradition is particularly noted for its painted and impressed ceramics. Archaeological evidence indicates that the relevant material culture extends from its central area in the southern Lake Urmia basin to the eastern slopes of the central Zagros, encompassing the plains of Mahidasht and Kangavar, the Jebel Hamrin region, and eastern Mesopotamia, where it interacts with Hassuna-type artifacts.

Conclusion

The archaeological site of Tepe Qeshlaq reveals significant insights into the Dalma tradition, characterized by the presence of painted and impressed semi-husking trays, as well as streaky pottery found within a 9-meter stratigraphic layer dating back to 5500 BC. These ceramic artifacts appear to be indigenous to the region, indicating a lack of external influences. This evidence highlights the substantial impact of Dalma pottery from the southern basin of Lake Urmia, illustrating its diffusion through the central Zagros region, particularly evident in the earliest layers of Sehgabi Tepe. By the time of Godin VII phase, it is likely that this tradition had permeated the entirety of the Zagros area. Furthermore, excavations at Tepe Sufian have identified four distinct architectural phases, with Phase I representing the original floor level. Phase II is characterized by a rectilinear structure made from pisé or packed mud, and a notable discovery from this phase includes the stone footings that support Space I. To date, such footings have not been reported from other Dalma sites. Phase III is exemplified by a pit filled with a collection of flagstones, while Phase IV features a small section of a heated stone-lined structure, the purpose of which is not clearly defined. The pottery tradition at Tepe Sufian reflects both regional and extra-regional influences, while also displaying unique local traits, particularly the enigmatic vessel forms previously discussed. From a cultural interaction standpoint, the pottery of Tepe Sufian shows primary connections with the Hajji Firuz, Dalma, and Kul Tepe traditions, and subsequently with artifacts from Tepe Qeshlaq and Godin Tepe, as evidenced by shared decorative patterns and the widespread occurrence of painted pottery.

Acknowledgments

Finally, the author would like to express his gratitude to the referees of the journal who enriched the text of the article by providing their valuable comments.

Conflict of Interest

The author, while observing publication ethics in referencing, declares the absence of any conflict of interest.

برهم‌کنش‌های منطقه‌ای / فرامنطقه‌ای و پهنه فرهنگی دالما در هزاره پنجم پیش از میلاد (حسنلوی IX، گودین X)*

مهناز شریفی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.29627.2696>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۸، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۶-۷

چکیده

آغاز هزاره پنجم پیش از میلاد با فرهنگ دالما شناخته می‌شود که یکی از پیچیده‌ترین فرهنگ‌های پیش از تاریخ محسوب می‌گردد، چراکه دارای پهنه وسیع فرهنگی است. با تمام پژوهش‌هایی که برای روشن کردن وضعیت فرهنگی دوره دالما در نقاط مختلف انجام شده، هم‌چنان این دوره به‌عنوان یکی از مبهم‌ترین دوره‌های باستان‌شناختی نه‌تنها منطقه شمال غرب، بلکه زاگرس مرکزی، مناطق قفقاز و آناتولی نیز محسوب می‌گردد؛ لذا پرسش‌های فراوانی نیز در این زمینه به ذهن متبادر می‌شود، از جمله این‌که پیوندهای فرهنگی ساکنان منطقه قفقاز (نخجوان)، شمال غرب و زاگرس مرکزی با مناطق هم‌جوار چگونه است؟ در این پژوهش به بررسی فرهنگ آغازین هزاره پنجم پیش از میلاد می‌پردازیم و مناسبات مناطق تحت پوشش فرهنگ دالما را با تکیه بر مواد فرهنگی شرح می‌دهد تا بهتر بتوان پیوندهای فرهنگی مناطق مختلف را مشخص نمود. در این بین شمال غرب و زاگرس مرکزی به دلیل موقعیت استراتژیک خود، نقش مهمی در مناسبات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و مبادلات تجاری در عصر مس و سنگ قدیم ایفا نموده‌اند؛ هرچند که هرکدام دو حوزه متفاوت جغرافیایی را شامل می‌شوند. روش این پژوهش مبتنی بر مطالعات میدانی و سپس پژوهش‌های کتابخانه‌ای است. در این پژوهش، تلاش بر آن است که با مطالعه یافته‌های باستان‌شناختی محوطه‌های شاخص دالما، به پیوندهای فرهنگی در مناطق تحت سیطره فرهنگ دالما پرداخته شود؛ البته که شرایط زیست‌محیطی و عوامل جغرافیایی از مؤلفه‌های اصلی تأثیرگذار در این پراکنش بوده‌اند و نقش بسیار مهمی در این پهنه وسیع داشته‌اند. نتایج مطالعات در محوطه‌های فرهنگ دالمایی از جمله تپه دالما، تپه صوفیان و تپه قشلاق نشانگر شباهت‌های بسیاری با حوزه‌های فرهنگی تحت نفوذ فرهنگ دالما، مانند مناطق قفقاز از یک طرف، و زاگرس مرکزی از طرف دیگر بوده است.

کلیدواژگان: قفقاز، شمال غرب، زاگرس مرکزی، دالما، مس و سنگ قدیم.

I. دانشیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: m.sharifi@richt.ir

* این پژوهش تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) برگرفته از طرح شماره ۴۰۲۵۹۵۷ انجام شده است.

ارجاع به مقاله: شریفی، مهناز، (۱۴۰۳). «برهم‌کنش‌های منطقه‌ای / فرامنطقه‌ای و پهنه فرهنگی دالما در هزاره پنجم پیش از میلاد (حسنلوی IX، گودین X)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴۳(۳): ۳۶-۷. <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2024.29627.2696>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5781.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

در ایران یکی از پهنه‌های فرهنگی دوران مس‌وسنگ در حوزه شمال غرب و غرب ایران با سنت سفالینه‌های دالما شناخته می‌شود. اطلاعات ما درخصوص این سنت فرهنگی بسیار محدود بوده و براساس کاوش‌های باستان‌شناسی تپه دالما شناخته می‌شود (Hamlin, 1975) که بعد از حاجی فیروز (Voigt, 1983) به عنوان قدیمی‌ترین فرهنگ منطقه حوضه دریاچه ارومیه محسوب می‌گردد. هزاره پنجم پیش از میلاد شاهد گسترش فرهنگ دالما بوده است (Fazeli & Matthews, 2022: 114)؛ به نظر می‌رسد این اولین رشد سریع جمعیتی در مناطق شمال غرب ایران، قفقاز و شمال بین‌النهرین، بعد از بهبود شرایط جوی در آغاز هولوسن است و بهتر است آن را به نام «پهنه فرهنگی دالما» نامید. فرهنگ دالما خود تأثیر بزرگ‌تری از فرهنگ حسونا است از مرزهای شرقی، که همه متعلق به یک سنت فرهنگی می‌باشند (پهنه فرهنگی حسونا / دالما). بارزترین ویژگی فرهنگ دالما تولید سفال منقوش و ظریف است که بسیار استادانه تولید شده‌اند. پس از آن در هزاره چهارم پیش از میلاد شاهد رخدادهای نوینی در زندگی بشر هستیم (Algaze, 1989; Gilstein, 1990). با اتکا به کاوش‌های باستان‌شناسی فرهنگ دالما، علاوه بر حوضه جنوبی دریاچه ارومیه در پهنه وسیعی از مناطق قفقاز، از جمله محوطه‌های اوچان‌آغیل، نخجوان تپه و منتش تپه مشاهده شده است (Baxšaliyev, 2019; 2020; Lyonnet, 2019; 2020; Marro, 2022; Lyonnet, 2010; Chataigner et. al, 2010; Narimanov, 1987; Guliyev; et al., 2017; Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018)؛ هم‌چنین پهنه فرهنگی دالما در مناطق آناتولی، تیلکی تپه II، نورسن تپه (Gülçür, 2000)، دگرمن تپه (Esin, 1983) و ارسلان تپه VIII (Trufelli, 1997) گزارش شده است (تصاویر ۲ و ۱). درحالی‌که در هر منطقه ضمن حفظ مشخصات کلی، تفاوت‌های ناحیه‌ای و محلی در آن هویداست. این قضیه تکامل و انطباق این فرهنگ با شرایط زیستی هر منطقه را نشان می‌دهد. در آغاز هزاره پنجم پیش از میلاد بسیاری از مناطق مرتفع شرقی زاگرس مرکزی برای نخستین بار مورد سکونت قرار می‌گیرند؛ درحالی‌که هیچ پیشینه‌ای برای دوره‌های استقراری قبل از آن‌ها در این مناطق به دست نیامده است (Levine & Mc Donald, 1977). از سوی دیگر، نتایج اولیه بسیاری از بررسی‌های میدانی نشان از افزایش نسبی جمعیت در عصر مس‌وسنگ قدیم و میانه دارد که ماحصل جابه‌جایی‌های جمعیتی از مناطق پیرامونی تحت تأثیر عواملی مانند: افزایش جمعیت و زمینه‌های فشار از مبدأ و کشش از بیرون روی داده است (مترجم، ۱۳۹۰). همین قضیه در مواد فرهنگی به دست آمده در بسیاری از کاوش‌ها نمود داشته و اکثراً گونه‌های سفالی مشابه در طیف وسیعی از جغرافیای منطقه یافت می‌شود. علاوه بر این تفاوت‌های اقلیمی و زیست‌محیطی مناطق مختلف زاگرس تا شمال غرب ایران به عنوان مؤلفه‌های اصلی، خود عامل مؤثری در تکوین غیرهمسان این فرهنگ‌ها به تأثیر از محیط زیست بوده است. دوره مس‌وسنگ اغلب نشانه آن، نمایان شدن سفال‌های منقوش ظریف، یک‌دست (Sharp & Kaercher, 2018) خوش‌ساخت و اغلب نخودی رنگ، نظیر ظروف حلف و عبید است. تاکنون مدارک لازم عصر مس‌وسنگ

از کاوش‌های باستان‌شناسی در هر دو بخش نیمه غربی و شرقی زاگرس فراهم آمده است. این دوره در ناحیه غرب زاگرس مرکزی (ماهیدشت و کرمانشاه) در حفاریات چغاماران و سیابید شناسایی شده است؛ مشخصه این دوره، سفال‌های جی است (Sharp & Kaercher, 2018).

فرهنگ دالما در منطقه مرکزی خود در حوضه جنوبی دریاچه ارومیه (Hamlin, 1975) تا دامنه‌های شرقی زاگرس مرکزی (Sharifi & Motarjem, 2014; 2018)، دشت‌های ماهیدشت و کنگاور (Young, 1966; 1969; Young & Weiss 1974;) و (Young & Levine, 1974; Renette et al., 2021; Levine & McDonald, 1977) و منطقه جبل حمربین تا شرق عراق جایی که با داده‌های نوع حلف درهم می‌آمیزد، معرفی شده است (Hamlin, 1975; Oates, 1983). پهنه فرهنگی دالما و شواهد این فرهنگ در شمال بین‌النهرین و در حوضه دجله علیا در غرب زاگرس و در مناطقی مانند: دشت اربیل، دهوک، منطقه سلیمانیه، کرکوک و حوزه حمربین نیز گزارش شده است (Renette, 2022; Alden, 2021; Jasim, 1985; Tonoike, 2010). به غیر از کاوش‌های اشاره شده، فرهنگ دالما در بررسی‌های مختلفی نیز گزارش شده است (Dyson, 1962; Henrickson & Vitali, 1987; Levine & Young, 1984;) (Solecki & Solecki, 1973; Voigt & Dyson, 1992; Young & Levine, 1974; Oates, 1983: 261). در این دوره نشانه‌های فراوانی از تغییرات اجتماعی-اقتصادی و انطباق‌های فرهنگی با شرایط زیست‌محیطی موجب تنوع و تفاوت‌هایی در برخی عوامل خاص فرهنگی شده است؛ از جمله این‌که می‌توان به تفاوت‌های موجود در مواد فرهنگی سه منطقه حوضه جنوبی دریاچه ارومیه، دره تالوار و زاگرس مرکزی به‌عنوان زیرگونه‌هایی از فرهنگ دالما اشاره نمود که چگونه شرایط خاص زیستی در هرکدام از این مناطق گونه خاصی از این فرهنگ را به‌نمایش می‌گذارد. آنچه که در این پژوهش مدنظر است، بررسی مناسبات فرهنگی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای با جغرافیای متفاوتی است که امکان مقایسه و برهم‌کنش‌های فرهنگی را بین مناطق حوضه جنوب دریاچه ارومیه، مناطق قفقاز و آناتولی از یک سو، و استپ‌های شرق کردستان از سوی دیگر مدنظر قرار می‌دهد. با آغاز عصر مس و سنگ جدید فرهنگ دالما ناپدید گردیده و پهنه فرهنگی سفال کاهرو (chaff-faced-tempered) آغاز می‌شود (Sharifi, 2022). هیچ رابطه مستقیمی بین سفال دالما و گونه سفال کاهرو وجود ندارد (Marro, 2022: 70).

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: در این پژوهش، سعی بر این است تا به چگونگی و ماهیت این فرهنگ پرداخته شود. شواهد باستان‌شناختی فرهنگ دالما، اشتراکات زیادی را با مناطق هم‌زمان نشان می‌دهد و پرسش‌های زیادی را در ذهن متبادر می‌کند؛ این‌که: تعاملات و مناسبات فرهنگی ساکنان منطقه شمال غرب و زاگرس مرکزی با مناطق هم‌جوار و خارج از مرزهای ایران چگونه بوده است؟ پیوندهای فرهنگی ساکنان منطقه، با مناطق هم‌جوار به چه ترتیب می‌باشد؟ هم‌چنین، مختصات فرهنگ دالما در خارج از مرزهای ایران چگونه تبیین می‌شود؟ با توجه به مسائلی که پیش‌تر اشاره شد، مطمئناً پراکنش سنت سفالی دالما یکی از مبهم‌ترین

و در عین حال پیچیده‌ترین سنت‌های سفالی شمال غرب به شمار می‌آید. به نظر می‌رسد فرهنگ دالما و پس از آن، یعنی پیزدلی بخشی از دامنه فرهنگی وسیع‌تری است که در تمام مناطق دریاچه ارومیه و دامنه‌های شرق زاگرس مرکزی مشاهده می‌شود و هم‌چنین در خارج از مرزهای ایران نیز به‌وفور گزارش شده است؛ لذا تبیین و بررسی این فرهنگ اهمیت بسیاری در دانسته‌های ما از فرهنگ دالما دارد؛ بنابراین در این خصوص می‌توان این فرضیه را مطرح نمود که، به نظر می‌رسد در ابتدا سنت سفال‌های منقوش دالما از سفال‌های حاجی‌فیروز اقتباس شده است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر در دو بخش تحقیق میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. شمال غرب ایران را می‌بایست در ارتباط با مناطق قفقاز، آناتولی و بین‌النهرین در نظر گرفت؛ لذا پس از گردآوری اطلاعات از تمامی این مناطق، یافته‌های فرهنگی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در این پژوهش برای پرداختن به پیوندهای فرهنگی عمیق‌تر به موضوع تفاوت و تغییرات فرهنگی این دوره به نتایج به‌دست آمده از آخرین پژوهش‌های فرهنگ دالما پرداخته خواهد شد.

تصویر ۱: نقشه پراکنده‌ی پهنه عظیم فرهنگ دالما (عابدی، ۱۴۰۱).

Fig. 1: Fig. 1: Distribution map of Dalma sites in Iran, Mesopotamia and South Caucasus (Abedi, 2022).

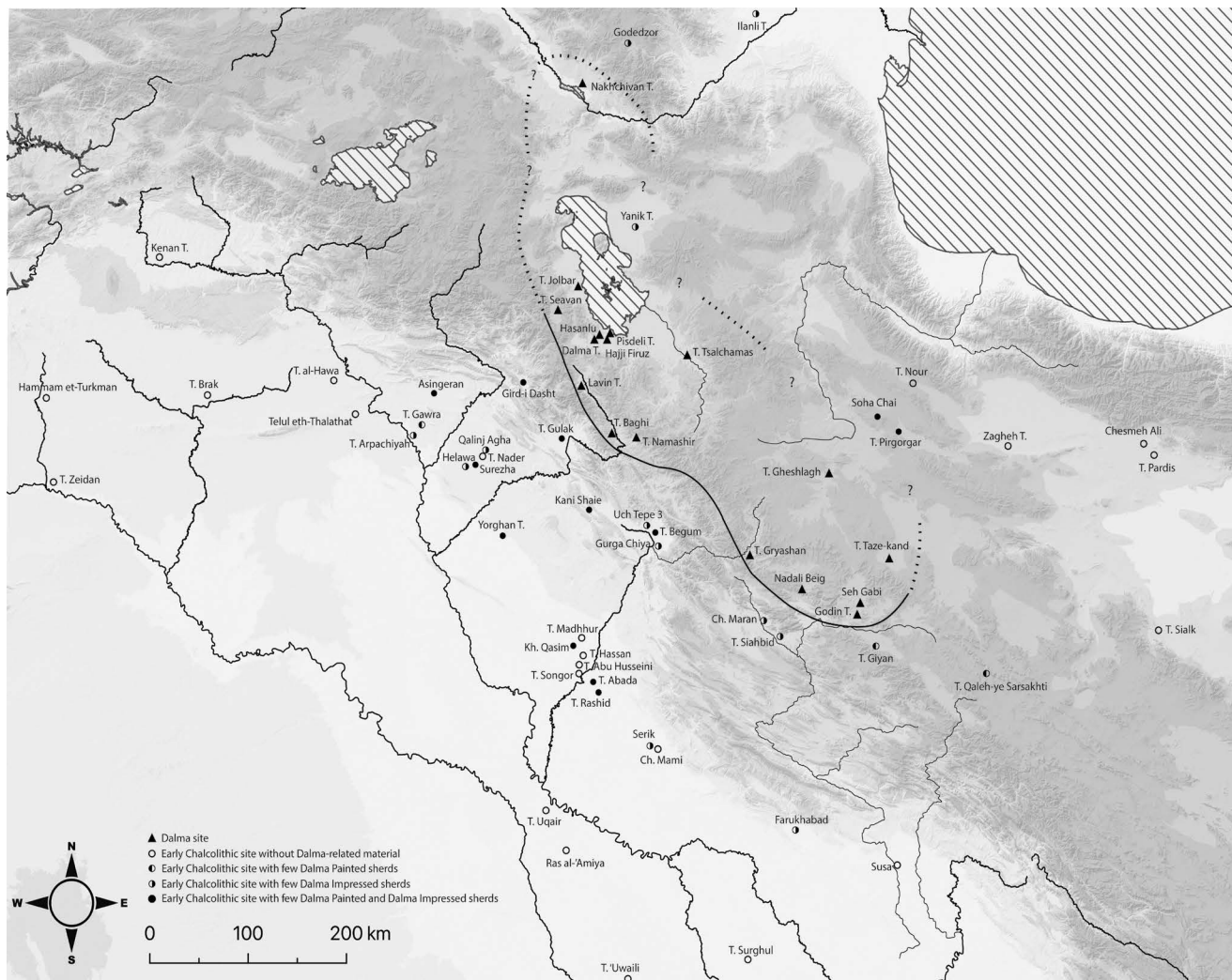
► جدول ۱: گاهنگاری مطلق فرهنگ‌های دالما (نگارنده، ۱۴۰۲).

Tab. 1: Chronology of Early Chalcolithic sites in Iran and South Caucasus (Author, 2023).

	Sites	Absolute Chronology	
1	Dalma tepe	4215±84	Hamlin, 1975
2	قفقاز جنوبی	5000/4800/4600 B.C	Baxşəliyev et al., 2010: 24
3	Uçan Agil	5332- 5204	Marro, 2022
4	Nakhchivan Tepe	5209 – 4930	Bakhshaliye, 2020
5	Seh Gabi Tepe B	3675 ±80	Young and Levin, 1974: 15
6	Kul Tepe	5000 4500±4400	Abedi,2014:37
7	Gheshlagh tepe	5000±5500	Sharifi Motarjem, 2018: 88
8	Sofian	4800±4500	Sharifi, 2022
9	Dava Göz	4831-4612	Abedi, 2017

تصویر ۲: پهنه فرهنگی مس‌وسنگ (Renette, 2022: 134).

Fig. 2: Regional Map of Chalcolithic period (Renette, 2022: 134).

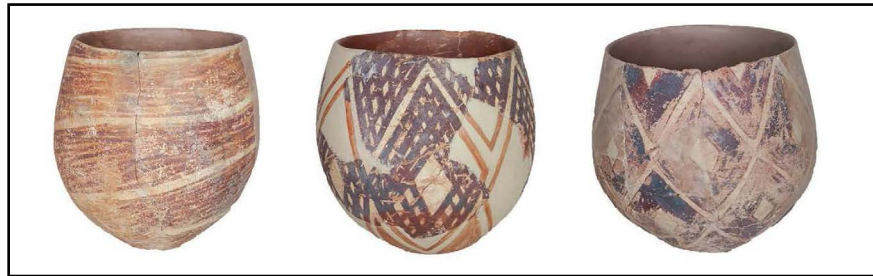
مطالعه پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی

از نخستین پژوهش‌های باستان‌شناسی در شمال غرب را باید از بررسی‌های «اشتاین» در سال ۱۹۳۶م. نام‌برد که در امتداد کوه‌های زاگرس تا دره سلدوز انجام یافت (Dyson, 1968). در این حوزه کاوش‌هایی در گوی تپه توسط برتون براون انجام شد (Burton, 1951; Helwing, 2004). مهم‌ترین فعالیت‌های باستان‌شناسی در حوزه شمال غرب را می‌توان به پروژه طولانی مدت «دایسون» از دانشگاه پنسیلوانیا در تپه حسنلو اشاره کرد (Dyson, 1969) که هدف آن شناسایی توالی فرهنگی منطقه بود (Dyson, 1967: 261). در راستای پروژه حسنلو، هیأت دانشگاه پنسیلوانیا، ابتدا تپه حاجی فیروز (Voigt, 1983) و سپس تپه دالما به سرپرستی «یانگ» کاوش گردید که منجر به شناسایی سفالینه‌های منقوش هزاره پنجم پیش از میلاد شد (Hamlin, 1975: 3; Young, 1963). سفال‌های این محوطه تحت عنوان «سنت فرهنگی دالما» شناخته شد. فرهنگ دالما در شمال غرب ایران در سیوان (Solecki, 1973)، کول تپه (Abedi, 2014) و صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲) شناسایی گردید. در دره سلدوز، دایسون و یانگ دوره مس‌وسنگ جدید را در تپه پیزدلی شناسایی نمودند (Dyson & Young, 1960: 20). اخیراً در حوضه رودخانه زاب در کاوش تپه گردآشوان شواهد مهمی از عصر مس‌وسنگ جدید شناسایی گردید (Sharifi, 2022a, b). در قسمت‌های جنوبی و در زاگرس مرکزی که دارای سیمای طبیعی بسیار ناهموارتر از شمال غرب دارد، سفال‌هایی با سنت فرهنگی دالما به دست آمد که البته ویژگی‌های فرهنگی خاص خود را داراست (Henrickson, 1983; 1985; Mc Donald, 1979). در این منطقه تغییرات فرهنگی بسیار سریع‌تر از منطقه شمال غرب اتفاق افتاده است. «لویین» و «کایلر یانگ» قرار گرفتن زاگرس مرکزی در مسیر جاده ابرشم را عامل این تغییرات فرهنگی مطرح می‌کنند (Levine & Young, 1986: 16-52). یانگ در بررسی خود محوطه‌های دالمایی از جمله سفال ایمپرس و لعاب گلی غلیظ قرمز را شناسایی نمود (Young, 1966: 235). بعد از این بررسی بود که یانگ تصمیم به کاوش در گودین تپه گرفت و عملاً توالی آن را جایگزین توالی تپه گیان نمود. در این رابطه، «هنریکسون» (Henrickson, 1983) تجزیه و تحلیل سفال‌های گودین و سه‌گابی را به عنوان رساله دکتری به انجام رساند. از دیگر فعالیت‌های مهم این دوره می‌توان به بررسی باستان‌شناسی پروژه ماهیدشت توسط موزه سلطنتی اونتاریو به سرپرستی لویین اشاره نمود که ناتمام باقی ماند (McDonald, 1979; Levine & M. C. Donald, 1977).

شکل‌گیری مناسبات و برهم‌کنش‌های مناطق شمال غرب، قفقاز، آناتولی و زاگرس مرکزی

فرهنگ جوامع دوران مس‌وسنگ که با سنت دالما (تصویر ۳) در حوضه دریاچه ارومیه شناخته می‌شود، از طریق دره‌ها به مناطق جنوبی‌تر کشیده شده (Henrickson & Vitali, 1987). آن‌چه که با عنوان فرهنگ دالما شناخته می‌شود بخشی از یک فرهنگ وسیع‌تری است که با اندکی اختلاف دارای گسترش فرهنگی

در دیگر نقاط، از جمله شمال غرب ایران و تا حدودی فلات مرکزی، دره‌های زاگرس، جنوب غرب ایران، شمال شرق بین‌النهرین، قفقاز و جنوب آناتولی می‌باشند. پراکندگی سفال نوع دالما، مناطق جنوب غرب ایران، از جمله فرخ‌آباد دهلران را نیز تحت پوشش قرار می‌دهد (Berger & Boher, 1981). برخی از این جوامع در جابه‌جایی‌های جمعیتی شرق زاگرس مرکزی و منطقه بیجار و سپس گودین (Young, 1969) را مسکون نموده‌اند که این توالی فرهنگی تا دوره‌های بعدی تداوم داشته و در برخی موارد وقفه‌های فرهنگی را در بعضی از این محوطه‌ها شاهد هستیم. منطقه شمال غرب، با توجه به این‌که کوهستانی است، اما دارای ویژگی‌هایی است که برای کشاورزی مستعد می‌باشد؛ بنابراین در طول دوره‌های پیش از تاریخ همواره مورد سکونت قرار گرفته است (Tonoike, 2010).

► تصویر ۳: سفالینه‌های منقوش دالما، موزه پنسیلوانیا © (Renette, 2022).

Fig. 3: Dalma painted pottery, Image: ©Pennsylvania Museum (Renette, 2022).

حوضه جنوب دریاچه ارومیه

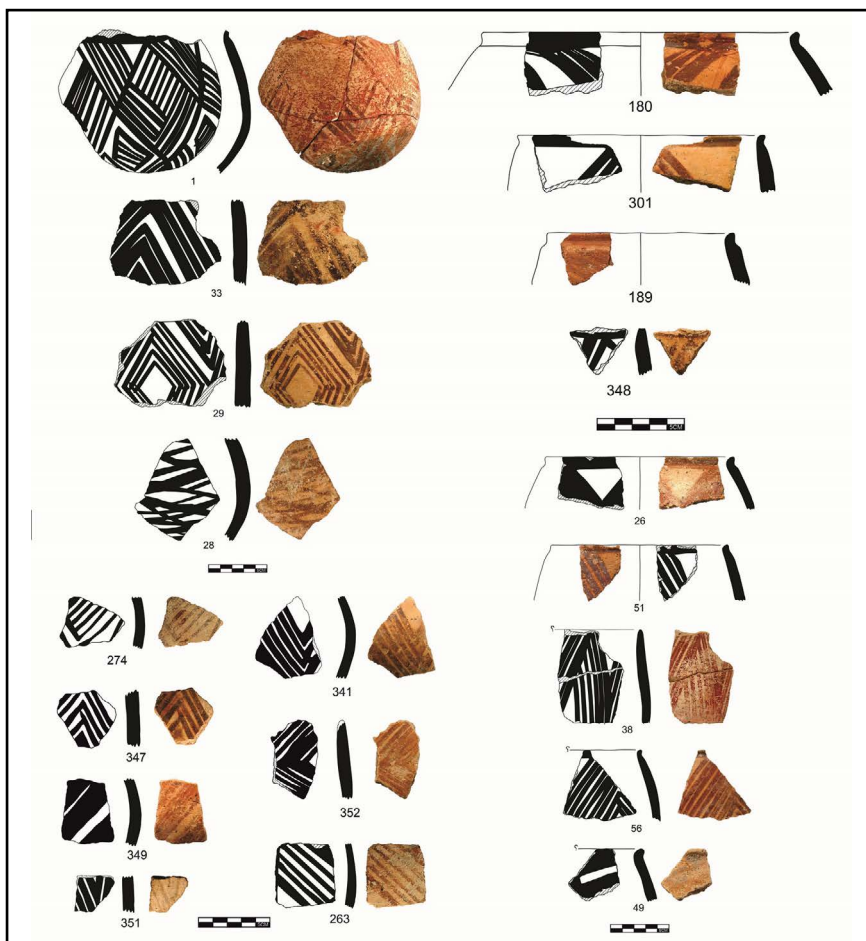
شمال غرب همواره به‌عنوان یک پل ارتباطی بین مناطق قفقاز و آناتولی، نقش ویژه‌ای در مناسبات فرهنگی و مبادلات تجاری به داخل فلات ایران داشته است. تپه دالما نخستین محوطه‌ای است که آثار این فرهنگ به دست آمده است (Hamlin, 1975). از ویژگی‌های این فرهنگ، تولید سفال‌های منقوش ظریف است که تداوم سفال‌های دوره پیش از خود، یعنی حاجی‌فیروز را نشان می‌دهد. یکی دیگر از مهم‌ترین محوطه‌های فرهنگ دالما که اخیراً کاوش شده، تپه صوفیان اشنویه است که دارای ۴ متر انباشت فرهنگ دالما با ۴ فاز معماری است (شریفی، ۱۴۰۱). سفال‌های صوفیان به دو دسته ساده و منقوش تقسیم می‌شوند (تصاویر ۵ و ۴). سفال‌ها دست‌ساز بوده و آمیزه آن‌ها به صورت شن ریز و گاه است. سفالینه‌های سبده‌ای صوفیان به صورت خطوط خراش‌دار با تزئینات کنده افقی در سطح بیرونی سفالینه‌ها است که تداوم گونه سفال حاجی‌فیروز است. از متداول‌ترین نقوش دالمایی می‌توان به نقوش هندسی اشاره کرد که این نوع تزئین در تپه دالما (تصویر ۶) کاملاً مشابه حاجی‌فیروز می‌باشد. فرم کاسه‌های دهانه‌گشاد ساده و منقوش دالما (Hamlin, 1975: I, Fig. 7: 124, C. P: 121, Fig. 9: 126) قابل مقایسه با قشلاق است (Sharifi, 2023). از نظر تزئینی، اشکال مثلثی بر روی بدنه سفال‌های قشلاق (Sharifi & Motarjem, 2018)، تپه دالما (Hamlin 1975: 121)؛ عابدی و شریفی، ۱۴۰۱) و تپه صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲) نیز دیده شده است. فرم لوزی‌های قاب‌بندی شده (که نقشی متداول در فرهنگ دالماست)، علاوه بر دالما (Hamlin, 1975: H. Fig. 6: 123)، در کول تپه آذربایجان (Abedi, 2014: 109, no 1, fig. 8)،

صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲) و در پیزدلی (Fig 1 Dyson & Young, 1960, 25) گزارش شده است. تشابه نقوش شطرنجی دالما، با سنت سفالینه‌های صوفیان و قشلاق در کاوش‌های «لویین» نیز گزارش شده است (Nobari Binandeh, 2012: 114 -115).

تصویر ۴: گزیده‌ای از سفالینه‌های تپه صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲).

Fig. 4: Early Chalcolithic Dalma pottery from Tepe Sufian (Sharifi, 2023).

تصویر ۵: سفال منقوش مس‌وسنگ (شریفی، ۱۴۰۲).

Fig. 5: Early Chalcolithic painted pottery (Sharifi, 2023).

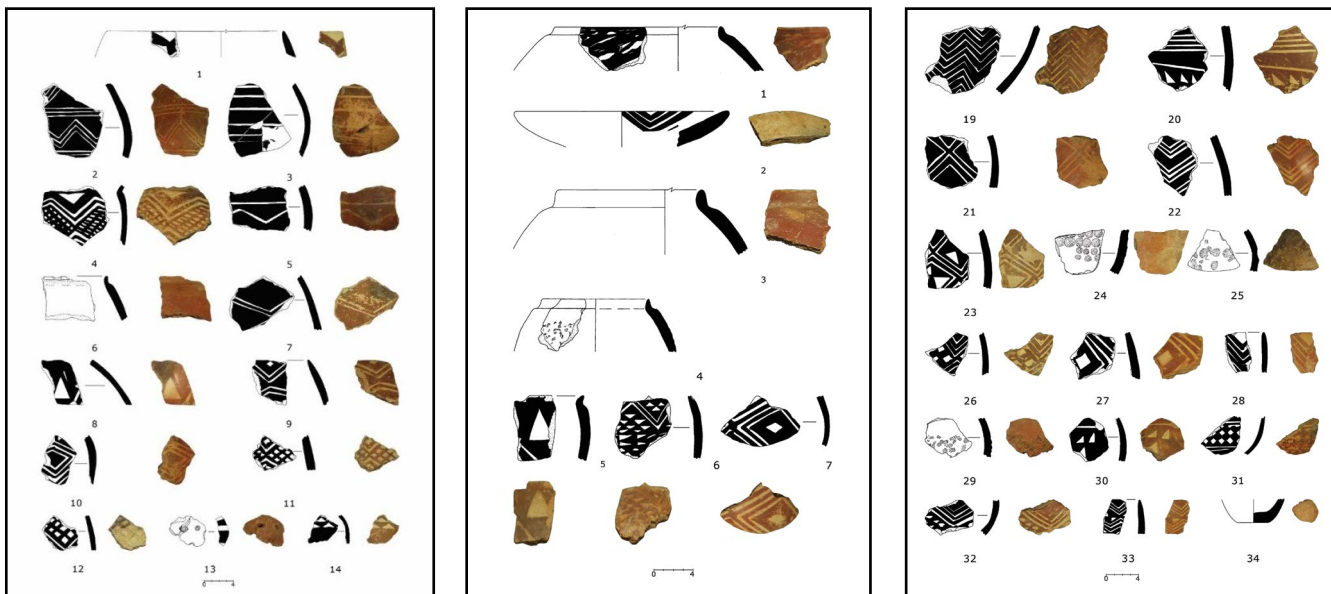
تصویر ۶: گزیده‌ای از سفالینه‌های تپه دالما (عابدی و شریفی، ۱۴۰۱).

Fig. 6: Dalma painted potteries (Abedi & Sharifi 2022).

شرق زاگرس مرکزی

در شرق زاگرس مرکزی در محوطه‌های گودین، قشلاق و کلنان مواد فرهنگی دالما به دست آمده است. از منظر مقایسات نسبی، منطقه شرق زاگرس تشابهات نزدیکی با سفالینه‌های دالما دارد. در قشلاق سفال‌های مخطط به‌وفور به دست آمده که مشابه تپه شماره ۱۱ تالوار است (ولی‌پور، ۱۳۸۹: ۷۶). در کاوش محوطه کلنان بیجار، سفالینه‌ها به صورت کاسه‌های دهانه‌باز گزارش شده‌اند که مشابه همان در قشلاق نیز به دست آمده است (ساعد، ۱۳۹۰: ۱۱۱). نقوش هندسی بر روی سفال قشلاق (تصویر ۷) قابل مقایسه با تپه دالما و صوفیان در حوضه جنوب دریاچه ارومیه و در کنگاور مشابه گودین X (دوره دالما) و گودین IX (سه‌گابی)، (Henrickson, 1983) و تپه پشت‌فرودگاه می‌باشد (بیک‌محمدی، ۱۴۰۳). در تپه قشلاق تعدادی کاسه‌های دهانه‌باز دارای دسته با پوشش گلی غلیظ و پرداخت صیقلی به دست آمده، مشابه این سفالینه‌ها از سه‌گابی (Levin & Young, 1986: 34, No 2, 3, fig 16) نیز گزارش شده است؛ هم‌چنین در بافت مس‌وسنگ میانه قشلاق یک قطعه سفال (ROB) و چند قطعه سفال (BOB) به دست آمده است.

▲ تصویر ۷: گزیده‌ای از سفال‌های تپه قشلاق (شریفی، ۱۳۹۹).

Fig. 7: Geshlagh painted potteries (Sharifi 2020).

گسترش سنت دالما در خارج از مرزهای ایران (گاهنگاری‌های تطبیقی با منطقه بین‌النهرین و سوریه)

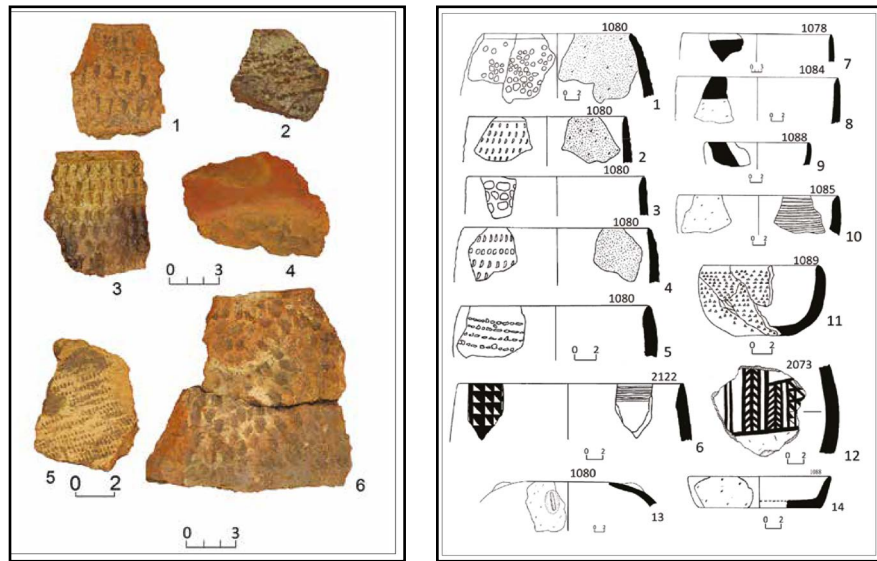
بسیاری از سنت‌های سفالین فرهنگ دالما در بین‌النهرین (Weeks et al., 2006: 245) و کردستان عراق گزارش شده است. بیشترین مشابهت مربوط به نقوش هندسی و گونه فشاری (ایمپرس) است. یکی از مهم‌ترین محوطه‌های کاوش شده در بین‌النهرین در دوره عبید سایت آبادا و تل‌گارا (Oates, 1983: 253)، تل‌رشید (Oates, 1983: fig. 245, pl: 11b; Jasim, 1985) و منطقه جبل‌حمرین در شرق عراق می‌باشد (Henrickson & Tonoike, 2010: 61; MC Donald, 1979: 569; Vitali, 1987: 39). در تل‌آبادا به سفال‌های دالمای فشاری و سفال‌های منقوش

دالمایی اشاره شده که البته تفاوت‌های زیادی با سفال منطقه کنگاور و غرب ایران دارند (Voigt & Dyson, 1992; Henrickson & Vitali, 1987: 39; Jasim, 1992: 181). سفال‌هایی با تکنیک نقش‌کنده به دست آمده از صوفیان و قشلاق با عنوان سفال‌های مخطط شناخته شده‌اند و ارتباط بسیار نزدیکی از نظر تکنیکی با سفال نقش‌کنده نوع حسونای تحتانی دارند (Lloyd et al., 1945: fig. 10)؛ البته از نظر زمانی نمی‌توان ارتباط خاصی بین نمونه سفال‌های به دست آمده، فراهم نمود؛ لذا مشابهت نقوش را در تداوم سنت‌های فرهنگی از نوسنگی جدید به مس‌وسنگ قدیم را می‌توان در نظر گرفت. مشابه سفالینه‌های مخطط در شمال بین‌النهرین در محوطه سوریژه نیز شناسایی شده است (Stein & Alizadeh, 2014: fig. 12:148). مشابه فرم مثلث‌های تزئینی تپه صوفیان و تپه قشلاق در تل اور مربوط به دوره عبید نیز گزارش شده (Hall & Woolley, 1927: pl. XVIII) و در دوره حلف از شمال سوریه در تل ام‌قصیر (Tell Umm Qseir) نیز نقش تزئینی مثلثی به دست آمده است (Tsuneki & Miyake, 1998: No 5, fig. 27: 59). نقش تزئینی لوزی‌های قاب‌بندی شده در تپه دالما، صوفیان و قشلاق به وفور به دست آمده است. لازم به ذکر است که در کاوش‌های اور مربوط به دوره عبید مشابه این نقش نیز گزارش شده است (Hall & Woolley, 1927: pl. XVII). لوزی‌های قاب‌بندی شده در تل زیدان (Stein, 2009: 132, no G, Fig. 8)، تل آبادا (Jasim, 1985: fig. 191, no B) و در تل سنگر (Tell Songor) (Jasim, 1985: Pl. 17) نیز متدال بوده است.

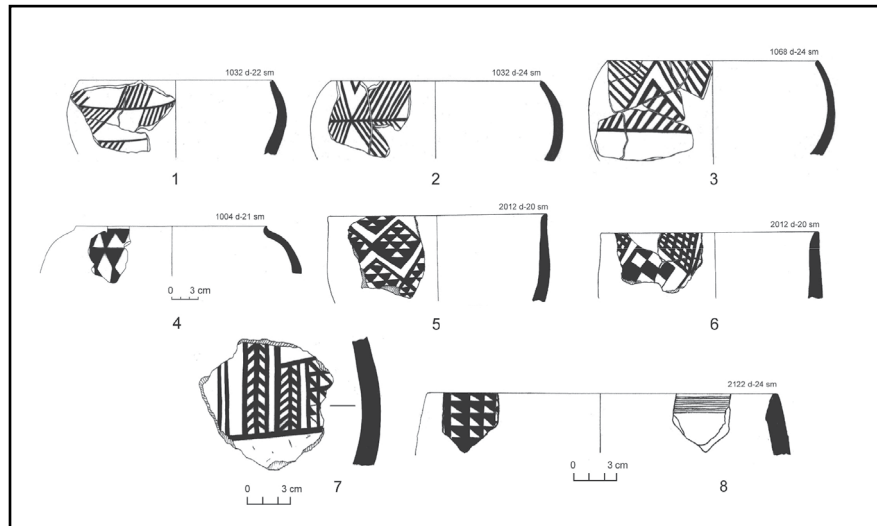
منطقه قفقاز، شمالی‌ترین گستره فرهنگی دالما

منطقه قفقاز به دلیل شرایط جغرافیایی مطلوب از دوره نوسنگی منطقه‌ای مناسب جهت استقرار بوده است. پراکندگی سفال‌های مس‌وسنگ مربوط به فرهنگ دالما را می‌توان در اکثر محوطه‌های قفقاز جنوبی، منتش‌تپه، لیل‌تپه‌سی، اوچان‌آغیل، کول‌تپه، اوزون‌اوبا و نخجوان‌تپه مشاهده کرد (Narimanov, 1987; Chataigner et al., 2010). در سال‌های اخیر آثار عصر مس‌وسنگ در نخجوان‌تپه (Bahseliyevm, 2019; 2020; 2021; Kuliyeva & Bahseliyevm, 2018) و کول‌تپه نخجوان گزارش شده است (Palumbi, 2007). یافته‌های نخجوان امکان بررسی ارتباط فرهنگ‌های مناطق قفقاز و حوضه دریاچه ارومیه را فراهم می‌کند، به طوری که سفالینه‌های دالمای فشاری به دست آمده از نخجوان (تصاویر ۱۰ و ۹، ۸) بسیار مشابه تپه دالما (عابدی و شریفی، ۱۴۰۱) و صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲) می‌باشند. منطقه قفقاز از لحاظ ویژگی‌ها و سیمای طبیعی خودش، دارای مشابهت‌هایی با مناطق حوضه دریاچه ارومیه و آناتولی با ویژگی‌های محلی دارد. با این وجود، نظر به صعب‌العبور بودن منطقه، که از ویژگی‌های متمایز منطقه قفقاز است، وجود ارتباطات فرهنگی در مناطق میلکاراباق (Iessen, 1956) در استپ میل و نیز ایلانلی‌تپه در کشور آذربایجان و نیز میشارچای امکان‌پذیر است. در جنوب شرق ارمنستان شواهد عمده‌ای از دالمای فشاری از محوطه گددزور به دست آمده است

► تصویر ۸: سفال نخجوان (Kuliyeva & Bahseliyev, 2018: 33-35).
 Fig. 8: Nakhchivan potteries (Kuliyeva, Bahseliyev, 2018: 33-35)

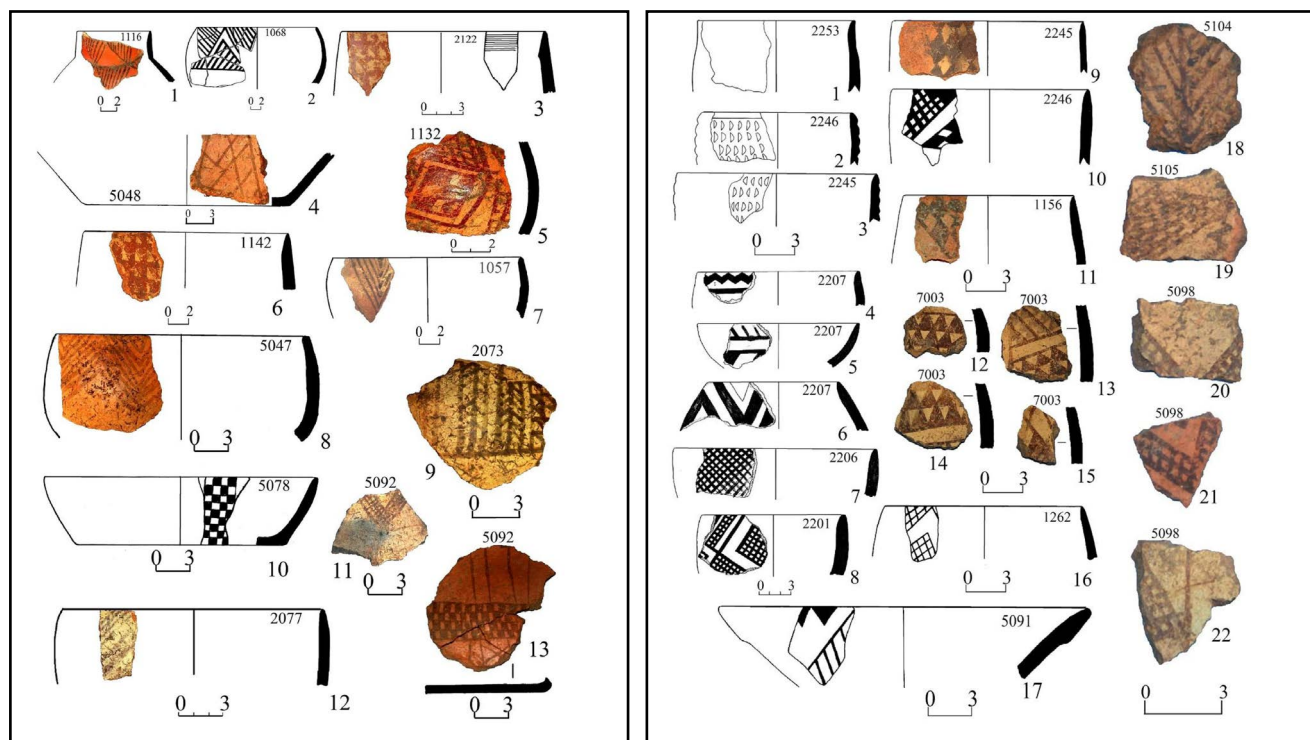
► تصویر ۹: سفال‌های دالما، نخجوان (Marro, 2022).
 Fig. 9: Nakhchivan Dalma potteries (Marro, 2022).

(Chataigner et al., 2010: 395). گونه سفال مخطط در آذربایجان در منتش تپه هم گزارش شده است (Lyonnet, Guliyev, 2010 2017;).

منطقه آناتولیا

پراکندگی سفالینه‌های دالما را در منطقه شرق آناتولی نیز شاهد هستیم (Ozfirat, 2023: 447). سفالینه‌های سفاری به دست آمده از دالما، صوفیان و قشلاق قابل مقایسه با تپه حاکمی‌یوز (دوره نوسنگی متأخر)، (Tekin, 2005, fig 6); (Yildirim & Gates, 2007: 283) است. در کاوش‌های «گیل اشتاین» (Stein, 1998) در حاجی‌نبی نیز گونه سفال‌کنده گزارش شده است. نقوش زیگزاگی صوفیان، دالما و قشلاق در شرق آناتولی گزارش شده (Mellaart, 1961: fig II: 179); هم‌چنین نمونه سفالینه‌های BOB که جزو نمونه‌های محلی عبیدی هستند در بررسی‌های محوطه ساکاگوز نیز یافت شده‌اند (Garrard, 1996: 74, no: 2).

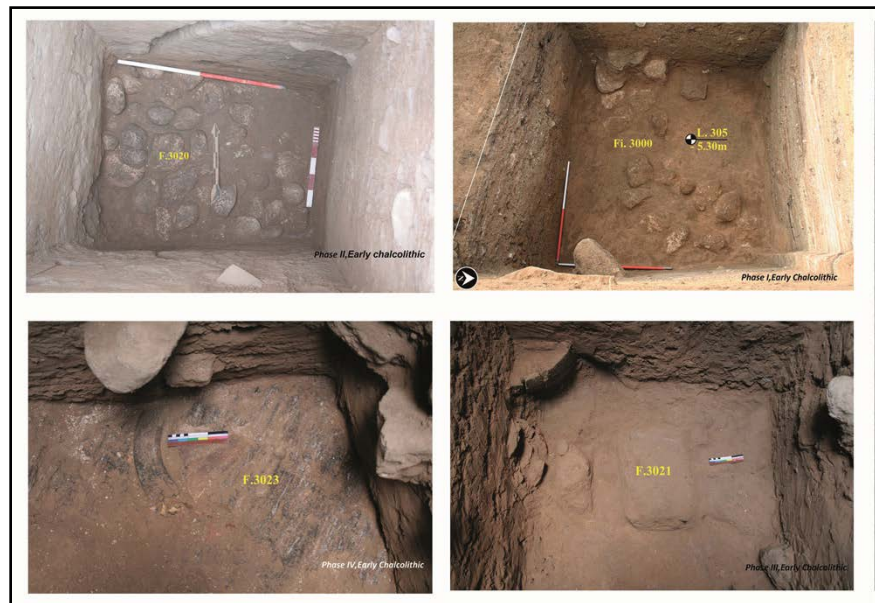
معماری و دیگر مواد فرهنگی دلما

شواهد استقرارهای دائم و بقایای معماری از محوطه‌های دالمایی به دست آمده است؛ از جمله در تپه دلما (Hamlin, 1975؛ عابدی و شریفی، ۱۴۰۱)، تپه سه‌گابی (Henrickson, 1983)، تپه قشلاق (Sharifi & Motarjem, 2018)، تپه صوفیان (شریفی، ۱۴۰۲). معماری این دوره در صوفیان شامل فضای مسکونی و اجاق است. لازم به ذکر است که با توجه به این‌که محوطه‌های دالمایی دارای وسعتی حدود ۱ هکتار هستند؛ لذا از نظر فضایی ساختمان‌ها کوچک ساخته شده‌اند (Renette, 2022: 140). این الگوی استقراری تداوم دوره قبل، یعنی حاجی‌فیروز را نشان می‌دهد (Voigt, 1983: 31-69). در تپه دلما بخش‌هایی از دو ساختمان چینه‌ای و یک حیاط و یک انبارک گزارش شده است (Hamlin, 1975). در قشلاق، فاز دوره دلما دارای ۹ متر انباشت فرهنگی است که ۴ فاز معماری خشتی و سنگی (تصویر ۱۱) به دست آمده است (Sharifi, 2018; 2023). در سه‌گابی دو ساختمان به دست آمده که به صورت چند اتاق مستطیل شکل می‌باشند (McDonald, 1979: 317-358). در مجموع این موارد، الگوی معماری دوره دلما را به صورت واحدهای مسکونی مستقل از فضای باز نشان می‌دهد که دارای تقسیمات داخلی هستند (Renette, 2022: 140). در صوفیان بقایای معماری چینه‌ای با پی سنگی به دست آمد (تصویر ۱۲). دیوارها راست‌گوشه و در ابعاد $۹\text{cm} \times ۳۲ \times ۳۲$ و $۹\text{cm} \times ۴۰ \times ۴۰$ ساخته شده و دارای پی سنگی بوده‌اند؛ در واقع، بسترسازی از ویژگی‌های فرهنگی معماری صوفیان محسوب می‌شود. در شمالی‌ترین گستره فرهنگ دلما در نخجوان هم بقایای معماری به دست آمده است (Bahseliyev, 2020; 2021).

▲ تصویر ۱۰: سفال نخجوان تپه (Bahseliyev, 2023: 63-64).

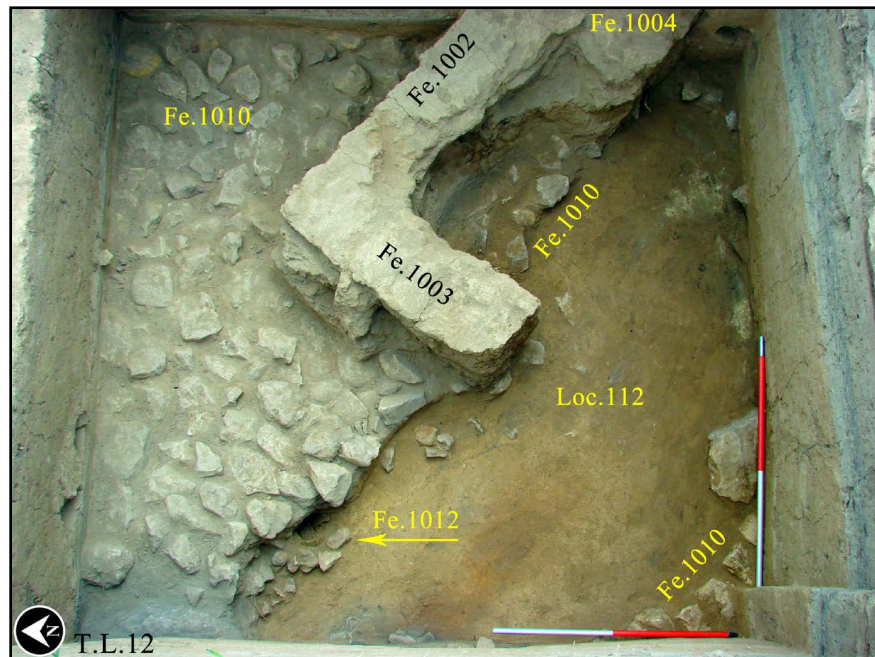
Fig. 10: Nakhchivan tepe potteries (Kuliyeva & Bahseliyev, 2018: 33-35).

از دیگر مواد فرهنگی فرهنگ دالما، سردوک و حلقه‌ها هستند. حلقه‌های صوفیان سنگی، اما در قشلاق کلیه حلقه‌های مکشوفه از استخوان ساخته شده‌اند (تصویر ۱۳). سردوک‌ها نیز جنبه کاربردی و مصرفی برای مصارف ریسندگی داشته‌اند و برای تهیه منسوجات استفاده می‌شدند. سردوک‌ها اغلب در محوطه‌های این دوره، از جمله تپه دالما (Hamlin, 1975: 125) به دست آمده است. از قشلاق سردوک‌های به دست آمده از دوره دالما، در فازهای تحتانی کوچک‌تر تولید شده‌اند که نشان‌دهنده این امر است که تولید منسوجات این دوره با نخ ریزتر و اصطلاحاً تخصصی‌تر شکل گرفته است؛ هم‌چنین از نظر شکلی، سردوک‌های

► تصویر ۱۱: چهار فاز معماری دوره دالما، قشلاق (Sharifi & Motarjem, 2018).

Fig. 11: Four architectural phases of the Dalma period, Gheshlagh (Sharifi & Motarjem, 2018).

► تصویر ۱۲: بقایای معماری صوفیان و بسترسازی سنگی (شریفی، ۱۴۰۲).

Fig. 12: Details of the stone wall of Sufian (Sharifi, 2023)

دالما در قسمت تحتانی صاف بوده، اما سردوک‌های قشلاق (تصویر ۱۴) و محوطه پشت فرودگاه (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۹) کشیده‌تر و در قسمت تحتانی دارای فرورفتگی می‌باشند. هم‌چنین درخصوص یافته‌های سنگی، باید اظهار نمود که در کاوش‌های باستان‌شناسی قشلاق و هم‌چنین صوفیان دستاس‌های سنگی به دست آمده که دارای تنوع بوده است (تصویر ۱۵). درخصوص دستاس‌های سنگی در دو محوطه صوفیان و قشلاق باید اظهار نمود که دستاس سنگی صوفیان در قسمت میانه ظرف عمیق‌تر است که این امر نشان‌دهنده بیشتر کوبیدن و ساییده شدن دانه‌های غلات می‌باشد، در صورتی‌که دستاس قشلاق بیشتر برای جداسازی دانه‌ها از (خوشه اصلی) به‌کار گرفته شده، چراکه از عمق کمتری برخوردار است. از دیگر ویژگی‌های فرهنگ دالما، استفاده از ابزارهای استخوانی تولید شده از استخوان حیوانات است که در تپه قشلاق به دست آمده، از جمله مهرهای استوانه‌ای (تصویر ۱۶) که جزو نمونه‌های منحصر به فرد در دوره دالما است که تاکنون در نقاطی دیگر گزارش نشده است و جزو سنت‌های بومی فرهنگ دالما محسوب می‌شود؛ البته تولید این ابزارهای استخوانی محدود به سایت‌های دالمایی نبوده، بلکه از دوره نوسنگی جدید تا دوره‌های مس و سنگ (حتی دوره‌های بعدتر) در سرتاسر شمال بین‌النهرین از جرمو تا بناهیلک متداول بوده است (Watson, 1983).

▲ تصویر ۱۳: حلقه سنگی و استخوانی صوفیان، قشلاق (شریفی، ۱۳۹۹: ۱۴۰۲).

Fig. 13: Stone and bones objects, Sufian, Gheslagh (Sharifi, 2023; 2020).

تصویر ۱۴: منتخبی از سردوک‌های قشلاق (شریفی، ۱۴۰۲). ◀

Fig. 14: Terracotta spindle whorls Gheslagh (Sharifi, 2020).

پهنه فرهنگی سنت سفالین دالما

سنت دالما در واقع تلفیقی است از داده‌های فرهنگی متجانس و ملموس شامل سفال و بقایای معماری به انضمام برخی داده‌های غیرملموس، مانند الگوهای زیستگاهی و سلسله‌مراتب استقراری که تاکنون در بسیاری از پژوهش‌های میدانی مختلف ارائه شده است. منظور از گسترش فرهنگی، تعیین حوضه فیزیکی آن است که در حداکثر حوضه پراکنش محدوده بسیار فراگیری از غرب و شمال غرب ایران را دربر گرفته

▲ تصویر ۱۵: دستاس‌های سنگی قشلاق / صوفیان (شریفی، ۱۳۹۹؛ ۱۴۰۲).
Fig. 15: Stones objects of Gheslagh and Sufian (Sharifi, 2020; 2023)

► تصویر ۱۶: مهرهای استوانه‌ای استخوانی (شریفی، ۱۳۹۹).
Fig. 16: Bones stamps (Sharifi, 2020).

است (ر. ک. به: تصویر ۱۷). با توجه به همگونی و پراکنش سفالینه‌های دالما در مناطق مختلف تفسیر دلیل این پراکنش بسیار دشوار است. پراکنش جغرافیایی سنت سفالینه‌های دالما، پرسش‌ها و ابهامات زیادی در خصوص تولید و پراکندگی آن مطرح کرده است (Renette, 2021: 145)؛ آیا این سفالینه‌ها با سنت محلی در هر زیستگاه ساخته می‌شده؟ و یا در مرکز تولید و سپس توزیع می‌شده است؟ شباهت‌های بین سنت سفالینه‌های دالما در مناطق قفقاز و حوضه دریاچه ارومیه و زاگرس مرکزی چگونه است؟ (Henrickson & Vitali, 1989: 40).

آیا ممکن است این گسترش نتیجه انتشار یک فرهنگ از مبدأ مشخص به دامنه‌ها و نواحی دورتر باشد؟ آیا ممکن است مواد فرهنگی این مرحله توسط اقوام دام‌دار و کوچ‌نشین در چنین محدوده وسیعی انتشار یافته باشد؟ یا باید برای آن سراغ بحث جابه‌جایی‌های فراگیر جمعیتی را گرفت؟ آیا می‌توان این گسترش فرهنگی را ناشی از تعاملات جوامع روستانشین در پی تغییرات اقتصادی و اجتماعی و حتی سیاسی تبیین نمود؟ به هرروی طرح هرکدام از این پرسش‌ها و پرداختن

▲ تصویر ۱۷: نقشه پراکندگی محوطه‌های فرهنگ دالما (Bahseliye, 2023).

Fig. 17: Distribution map of Dalma sites (Bahseliye, 2023).

و آزمودن جواب‌های آن‌ها خود نیازمند تحقیقات گسترده با داده‌های ضروری از مناطق مختلف خواهد بود و قطعاً رسیدن به جواب مشخصی در آن خارج از این مقال است؛ اما آن‌چه در این مقوله اساسی مطرح است، تبیین این تغییرات در مناطقی است که دارای مواد فرهنگی دالما هستند. تاکنون اطلاعات نسبتاً خوبی از مناطق قفقاز (Bakhshaliye, 2020) و حوضه جنوب دریاچه ارومیه (Hamlin, 1975) به دست آمده، در زاگرس مرکزی نیز کاوش قشلاق و گودین در این بین می‌تواند یاری‌رسان باشد؛ اما به طور دقیق نمی‌دانیم که محوطه‌های دالمایی زاگرس چه مدت مورد سکونت بوده‌اند و ساکنان آشنا با فرهنگ دالما و الگوهای استقرار آن‌ها پرسش‌های ظاهراً بی‌جوابی را به خود اختصاص داده است. در تپه قشلاق که ضخامت حدود ۹ متری نهشته‌های دالما و ۴ فاز سکونتی معماری از این فرهنگ را وجود دارد، این پدیده چگونه تفسیر می‌شود؟

دلایلی که درخصوص پهنه فرهنگی دالما مطرح می‌شود بسیار دشوار است (تصویر ۱۵). تاکنون تنها نظریه محکم و مبتنی بر داده‌های باستان‌شناسی برای تبیین گسترش فرهنگ دالما توسط «هنریکسون» و «ویتالی» (Henrickson & Vitali, 1987) ارائه شده است. نظر به این‌که هنریکسون سال‌ها در باب این موضوع به کارهای تحقیقاتی و میدانی پرداخته و هم‌چنین نظریه وی تماماً بر

داده‌های باستان‌شناسی استوار است، لذا می‌تواند به عنوان یک الگوی قابل قبول برای توضیح این پدیده فرهنگی مدنظر قرار گیرد که بدین وسیله به نکات اصلی این نظریه اشاره می‌شود.

هنریکسون و ویتالی در مقاله خود عنوان می‌دارند که تفاوت‌های درون منطقه‌ای و حتی برون منطقه‌ای در ترکیب شیمیایی مواد فرهنگی چشم‌گیر و نشانگر این امر می‌باشد که سنت سفالین دالما در بسیاری از زیستگاه‌ها محصول صنعت سفالگری کاملاً بومی بوده و احتمالاً در هر روستا سفالگران متعددی به چشم می‌خوردند. با عنایت به مطالعات و آزمایشات صورت‌گرفته هیچ مدرک شیمیایی در تأیید یک شبکه تجاری-اقتصادی گسترده برای سفالگری دالما یافت نشده است، اگرچه به لحاظ سبک و سیاق، همسانی و همگونی قابل ملاحظه‌ای را می‌توان مشاهده کرد. در برخی مناطق، تعداد بسیار محدودی سفالینه‌های غیربومی به محوطه‌های آشنا با سنت دالما آورده شدند. اما یافته‌ها و مطالعات جدید فرضیه پیشین هنریکسون را تأیید می‌کند، مبنی بر این که همگونی سبکی دالما بازتابی از کوهستانی بودن منطقه است و نه نظام اقتصادی یا سیاسی پیچیده آن (Henrickson & Vital 42:1987). «سولکی» معتقد است؛ دام‌داران کوچ‌نشین می‌توانند باعث جابه‌جایی فرهنگ‌ها شوند (Solecki, 1973)، کوچ‌نشینی می‌تواند ناشی از عامل رونق اقتصادی و اجتماعی باشد (Gilbert, 1983: 107)، اما درخصوص پهنه وسیع فرهنگ دالما بحث کوچ را نمی‌توان مطرح نمود. «رنت» نیز معتقد است که سفال‌های دالما فارغ از هر نوع پراکنش، به صورت محلی تولید شده‌اند (Renette, 2022: 131). «مارو» معتقد است پهنه فرهنگی دالما نه به علت مهاجرت‌ها، بلکه انعکاسی از تعاملات درون‌گروهی جامعه دالما است (Marro, 2022). سنت‌های سبکی خاص و پیر از جزئیات را می‌توان در سفالینه‌های تک‌رنگ و فستری مشاهده نمود که برای سالیان در میانه هزاره پنجم پیش از میلاد توسط نسل‌های مختلف سفالگران مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. علاوه بر این، ویژگی‌های عمده، از جمله آمیزه، حرارت و پوشش، از جمله فرآیند پوشش دومرحله‌ای نیز اساساً یک دست و همسان هستند. هنریکسون و ویتالی در اینجا بحث شبکه و ارتباطات فرهنگی را مطرح می‌کنند. سنت سفالگری دالما که بسیار همگون و متمایز است، می‌تواند انعکاس مادی-فرهنگی و عینیت گروه نژادی یا سیاسی خودمحور بوده باشد که از مشخصه‌های بارز آن یک ساختار مشترک قبیله‌ای و عمدتاً اجتماعی-سیاسی، یک زبان مشترک، یا یک نظام مذهبی باشد؛ مثال‌های باستان‌شناختی مشابهی از سنت‌های سفالینه‌های همگون و احتمالاً بازتابی از گروه‌های نژادی ارتفاعات زاگرس را در دوره‌های بعدی می‌توان یافت، و مهم‌ترین آن‌ها اقوام ماورای قفقاز می‌باشد (Henrickson & Vitali, 43:1978).

درخصوص پراکندگی سفالینه‌های دالما در دوره مس‌وسنگ، هنریکسون و ویتالی اظهار می‌دارند که استفاده از داده‌های باستان‌شناختی نمی‌تواند طبیعت و هویت گروه خاصی را در سنت سفالینه‌های دالما به وضوح تبیین نمود. در عین حال اطلاعات به دست آمده از کاوش‌ها درخصوص اندازه محوطه، نشان

می‌دهد که سکونتگاه‌های دالما روستاهایی کوچک و عموماً با مساحت کوچک‌تر از یک هکتار بودند؛ بنابراین، شواهد درخصوص معماری و الگوی سکونتی نشانگر طبقه‌بندی‌های سیاسی، اجتماعی-اقتصادی ملموس یا یک نهاد مذهبی متمرکز نیستند. اگرچه هیچ‌یک از محوطه‌های دالما به‌طور گسترده کاوش نشده است، لذا شواهد بررسی‌های موجود نشان می‌دهد که فرهنگ دالما به‌لحاظ سیاسی یا اقتصادی پیچیده نبوده است، و ممکن است این پراکنش عظیم، نه از طریق ساختار مذهبی، سیاسی یا اجتماعی متمرکز، بلکه حاکی از یک گروه قومی و نژادی باشد که دارای ویژگی‌های غیرمتمرکز مشترکی هم‌چون زبان یا شاید یک باور مذهبی باشد (Henrickson & Vitali, 43:1978). گسترش بخشی از سنت سفالینه‌های دالما به سمت غرب دالمای نیشگونی و دالمای ساده مستلزم یک توضیح متفاوت است. با این وجود، تعداد سفال‌های منقوش دالما به آن اندازه زیاد است که نمی‌توان آن را حاصل واردات این محصول از سرزمین‌های دیگر از «محوطه مرکزی» دالمایی دانست. علاوه بر این، وزن، حجم و کیفیت فنی پایین آن حاکی از این است که کارکرد آن تنها برای کارهای معمولی بوده (آشپزی و انبارداری) است و از ارزش اقتصادی پایینی برخوردار بوده اند (Ibid).

حال باید دید که با لحاظ کردن مجموعه اطلاعات فوق چه رویکردی در این رابطه می‌توان در نظر گرفت؟ به نظر نگارنده با توجه به ظرافت سفالینه‌های منقوش و نوع و کیفیت خوب و پخت کافی سفالینه‌ها به نظر نمی‌رسد این سفالینه‌ها کارکرد معمولی مانند پخت‌وپز داشته‌اند و حضور سفالینه‌های منقوش را نمی‌توان در امور روزمره و پخت‌وپز قلمداد کرد و شاید بتوان بحث آئین‌های خاص را مطرح نمود. لازم به ذکر است که هنریکسون و ویتالی معتقدند؛ چرا سفالینه‌های منقوش دالما گسترش یافته، درحالی‌که سفال‌های ساده دالما این‌گونه نبوده‌اند؟ تاکنون هیچ پاسخی به این پرسش داده نشده است، اما می‌توان حدس زد که قدرت منشأ یافته از فرهنگ عبید، اگرچه ممکن است نشانگر تأثیرپذیری مادی آن از فرهنگ‌های دیگر باشد، اما ممکن است مانع این شده باشد که یک سبک منقوش دالمای کاملاً متفاوت و به‌لحاظ فنی دشوار، که از ویژگی‌های آن الگوهای پیچیده، دقیق و هندسی بر روی تمام سطح ظرف است، رشد نماید. «تونوایکه» درخصوص این پراکندگی اظهار می‌دارد (Tonoike, 2009: 159-170) که، با توجه به این‌که سفال‌های فشاری خشن‌تر از دیگر سفالینه‌های دالما است، جهت حمل تولیدات خاص و متفاوت در تجارت به‌کار می‌رفته است. در این خصوص اگر به نقشه پراکندگی محوطه‌های دالما دقت شود (تصاویر ۱۵ و ۲، ۱) خواهیم دید که این محوطه‌ها در کنار راه‌های اصلی تجاری قرار گرفته‌اند. این الگوی توزیع محوطه و ارتباط آن با مسیرهای احتمالی مهاجرت این تفسیر را تقویت می‌کند که شکل روستامحور مهاجرت فصلی باعث توزیع سفالینه‌های دالما، به‌ویژه برای محوطه‌های زاگرس مرکزی و شمال غربی با سفال‌های منقوش، بوده است (Ibid: 162). او در تحلیل پتروگرافی ۱۵۰ نمونه سفال دالما و تحلیل الکترون به این نتیجه دست یافت که در مقام مقایسه با فرهنگ‌های سفالین قبل و بعد، یعنی حاجی فیروز

و پیزدلی، اگرچه اساساً تکنیک ساخت یکسان بوده، اما سفال‌ها به طرق مختلف تولید شده‌اند. حتی هنگامی که سفال‌های دالمای زاگرس مرکزی در این تحلیل گنجانده شدند، میزان شباهت آن‌ها با سفال‌های شمال غرب، بیش از میزان شباهت به دیگر مناطق بود؛ در کنار آن چه گفته شد، تفاوت‌های منطقه‌ای نیز اهمیت ویژه‌ای دارند (Tonoike, 168:2010). در کاوش‌هایی که اخیراً انجام شده، در تپه صوفیان شواهد معماری قرص و محکم بیانگر استقرار دائم در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است. در تپه قشلاق نیز استقرار دائم برقرار بوده، اما پس از مس‌وسنگ جدید محوطه دچار فروپاشی شده است. شاید نامرغوبی خاک منطقه، ارتفاع نسبتاً زیاد از سطح دریا و به تبع سرد بودن نسبی اقلیم به نسبت دیگر مناطق پیرامونی و هم‌چنین ضعیف بودن مراتع، از جمله دلایل ناپایداری زیستگاه قشلاق می‌تواند قلمداد شود. شاید یکی از دلایل ترک این محوطه و متروک شدن آن، بحث آلودگی‌های زیست‌محیطی را بتوان مطرح نمود (شریفی و همکاران، ۱۳۹۸).

بحث و تحلیل

پس از دوره نوسنگی جدید، حوضه دریاچه ارومیه با استقرارهای دوره مس‌وسنگ اشغال می‌شود و هم‌چنین در زاگرس مرکزی برای نخستین بار برخی مناطق مورد سکونت قرار می‌گیرند. افق فرهنگی دالما شامل مجموعه سفال‌های منقوش است که تا حدی شکل و تزئین آن از منطقه‌ای به منطقه دیگر متفاوت است، با این وجود، این مجموعه‌ها ویژگی‌های مشترکی دارند که آن‌ها را از مجموعه‌های دیگر متمایز می‌کند (Marro, 2022: 58). در این بین آنچه که جالب توجه است این‌که فرهنگ دالما به غرب زاگرس مرکزی نفوذ نکرده و صرفاً در شرق زاگرس حضور داشته است؛ البته این به این معنی نیست که جوامع دالما با همسایگان‌شان ارتباطی نداشته‌اند (Renette, 2022: 145). در پیشینه مطالعات باستان‌شناسی ایران، نوعی مرزبندی فرهنگی، منطقه‌ای وجود دارد که به خاطر شرایط متفاوت زیست‌محیطی، در مناطق مختلف است. آن‌چه در این سیستم مطالعاتی کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی میزان ارتباط و انطباق فرهنگ‌های هر منطقه با فرهنگ‌های پیرامونی بوده است. این شدت ارتباط تاحدی بوده که گاه بایستی در این مرزبندی فرهنگی تجدیدنظر گردد. فرهنگ دالما در واقع یک پدیده سفالی خاصی در بازه زمانی هزاره پنجم پیش از میلاد است که از لحاظ سبکی در بیشتر مناطق مورد اشاعه همگون و بسیار مشابه است؛ با این وجود، سنت سفالی دالما بیشتر به علت پراکندگی جغرافیایی وسیعی که دربر می‌گیرد، دارای اهمیت است. اهمیت فرهنگ دالما زمانی بارزتر شد که شواهد آن در مناطق بسیار دوردست‌تر تا بین‌النهرین و قفقاز نیز شناسایی شد. همان‌گونه که براساس یافته‌های باستان‌شناختی مطلع هستیم آثار این فرهنگ از منطقه مرکزی خود در حوضه دریاچه ارومیه (Hamlin, 1974) گرفته تا منطقه زاگرس مرکزی (Levine & Young, 1986; Levine & McDonald, 1977; Young, 1969; Renette, 2022) و در منطقه جبل‌حمرین تا شرق عراق و قفقاز (Chataigner et al., 2010; Bakhshaliyev et al., 2020; 2021; Marro, 2022) گزارش شده

است. برای توضیح این پدیده، «رنه» معتقد است کوچ‌نشینی، لزوماً توضیحی برای دلیل گستردگی فرهنگ دالما نیست (Renette, 2022: 131). مطالعات پتروگرافی سفالینه‌های دالما نشان می‌دهد که هر سایت سفال مخصوص به خود را، بدون شواهدی برای جابه‌جایی منطقه‌ای یا مبادلهٔ ظروف (Henrickson & Vitali, 2012; Henrickson, 1991; Tonoike, 2012) تولید می‌کرده است. اطلاعات مهمی که در نخجوان و شمال غربی ایران یافت می‌شود، طرح چند نظر را ممکن می‌سازد؛ طبق یکی از این نظرها، جوامع دالما ممکن است به‌عنوان نوعی واسطه بین جوامع مرتفع و پست در دوران مس‌وسنگ اولیه عمل کرده باشند. از آنجایی که مردم دالما به‌وضوح با گروه‌های شبانی، مانند کسانی که در اوچان‌آغیل زندگی می‌کردند، در تماس بودند، که احتمالاً با آن‌ها کالاهای مختلفی مبادله می‌کردند. شواهد افسیدین‌ها دال بر این ادعاست و احتمالاً منعکس‌کنندهٔ سیستم‌های مبادلهٔ گسترده‌تر هستند (Marro et al., 2021; Saed, 2023). «بخشعلی‌اف» معتقد است که براساس مطالعات انجام شده می‌توان گفت که روابط بین مناطق خاورمیانه و قفقاز جنوبی متقابل بوده است. مطالعات نشان می‌دهد که قفقاز جنوبی یکی از مراکز فرهنگی اصلی این فرهنگ بوده و فرهنگ‌های این منطقه نیز به نوبهٔ خود بر فرهنگ‌های خاورمیانه تأثیر گذاشته است. او اظهار می‌دارد که سفال‌های تپه دالما ریشه در سنت‌های فرهنگی قفقاز جنوبی داشته‌اند (Bahseliyev, 2021: 1). تاریخ‌های مطلق کربن ۱۴ دلیل این مدعاست که تاریخ ۵۳۰۰/۵۲۰۰ پ.م. را برای محوطه‌های با فرهنگ دالما نشان می‌دهند (ر.ک. به جدول ۱).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش گردید تا درخصوص محوطه‌های فرهنگ دالمایی و نحوهٔ گسترش این فرهنگ مورد بررسی قرار گیرد. یکی از پرسش‌های این پژوهش درخصوص نحوهٔ برهم‌کنش‌ها و پیوندهای فرهنگی دالما با مناطق مختلف بود؛ در پاسخ باید اظهار نمود که، نتایج پژوهش بیانگر مشابهت‌های فرهنگی مناطق تحت نفوذ فرهنگ دالما با یک‌دیگر است. ارتباط ساکنان اولیهٔ محوطه‌های آشنا با فرهنگ دالما با فرهنگ‌های قفقاز و شمال بین‌النهرین و غرب ایران برقرار بوده است. نتایج کاوش صوفیان در حوضهٔ جنوبی دریاچهٔ ارومیه و در نزدیکی تپه دالما اطلاعات قابل‌توجهی به دست داد؛ از جمله این‌که دارای معماری مستحکم با پی‌سنگی است که در دیگر محوطه‌های هم‌زمان به‌ندرت شناسایی نشده است. هم‌چنین کاوش‌های باستان‌شناسی که در قشلاق انجام یافت بیانگر چهار فاز معماری سنگی و خشتی بود که هم در قشلاق و هم در صوفیان نتایج مطالعات بیانگر استقرارهای دائم بوده و شواهد استقرارهای موقت و کوچ‌رو مشاهده نشده است. با عنایت به ضخامت نهشته‌های فرهنگ دالما و تنوع و گوناگونی سفالینه‌ها می‌توان اذعان نمود که قشلاق یکی از مهم‌ترین محوطه‌های فرهنگ دالماست، فازهای چهارگانهٔ معماری و گونه‌های متنوع سفالین، خود دلیل این ادعا است؛ هم‌چنین قشلاق علاوه بر این‌که مناسبت‌های منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای دارد، یک

مرکز وصل و ارتباط با دیگر نقاط بوده است، هرچند از لحاظ وسعت وسیع نمی‌باشد؛ لذا با نقاط مختلف ارتباطات فرهنگی داشته است. نتایج کاوش صوفیان نیز یک استقرار دائم از دوره دلمایا به نمایش گذارد. لازم به ذکر است که سفالینه‌های فشاری و منقوش به دست آمده از داخل مرزهای ایران نوعی هم‌پوشانی با مناطق قفقاز و بین‌النهرین را به نمایش می‌گذارد. پس از تغییرات تدریجی فرهنگ دالما با گونه سفال پیزدلی و کاهرو روبه‌رو هستیم که این فرهنگ‌ها نیز پهنه عظیمی از مناطق قفقاز، شمال غرب ایران و شمال بین‌النهرین را دربر می‌گیرند.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند از داوران نشریه که با ارائه نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نماید.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

کتابنامه

- بیک محمدی، خلیل‌الله؛ مرجانی، سعید؛ و احمدیوسفی سرحدی، زینب، (۱۳۹۹). «نخ‌ریسی، نمودی از مؤلفه‌های اقتصاد معیشتی درونزای جوامع نیمه‌یکجانشین رمه‌دار (مطالعه موردی: سردوک‌های مکشوف از کاوش تپه پشت‌فرودگاه)». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴ (۱۱): ۲۶-۷. <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-361-fa.html>
- بیک محمدی، خلیل‌الله، (۱۴۰۳). «پیشنهادی بر بازنگری توالی گاهنگاری نسبی و مطلق روستانشینی کرانه شرقی و دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه الوند (براساس گاهنگاری نسبی و نتیجه رادیوکربن تپه پشت‌فرودگاه-ملایر)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴۱: ۶۹-۹۵. <https://doi.org/10.22084/nb.2024.29679.2701>
- شریفی، مهناز؛ مترجم، عباس؛ بهاری، علی اصغر؛ و پژوهشی، محمدرضا، (۱۳۹۸). «بررسی انباشت فلزات سنگین در استخوان‌های حیوانی هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد در استان کردستان». مجله باستان‌شناسی، ۳: ۱۳-۱.
- شریفی، مهناز، (۱۴۰۲). «کاوش باستان‌شناسی تپه صوفیان». آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، (منتشر نشده).
- شریفی، مهناز، (۱۳۹۹). «تپه قشلاق بیجار، دامنه شرق زاگرس مرکزی». پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- عابدی، اکبر؛ و شریفی، مهناز، (۱۴۰۱). «کاوش باستان‌شناسی تپه دالما». آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، (منتشر نشده).

- Alden, I. R., (1982). "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran". *Current Anthropology*, 23: 613–640. <https://doi.org/10.1086/202914>
- Algaze, G., (1989). "Uruk expansion". *Current Anthropology*, 30 (5): 571–608. <https://doi.org/10.1086/203786>
- Abedi A., (2017). "Iranian-Azerbaijan Pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic and Chalcolithic Site in NW Iran". *Mediterranean Archaeology & Archaeometry*, 17(1): 79-98.
- Abedi, A., (2014). "Excavation at Kul Tepe North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report". *ANES*, 51: 33–165.
- Abedi, A. & Sharifi, M., (2022). "Archaeological Excavation at Dalma tepe". Report of Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), (Unpublished), (In Persian).
- Bahseliyev, V., (2019). "Archaeological excavations at Nakhchivan Tepe settlement". *Amisos*, 6, 10: 1-14. <https://doi.org/10.48122/amisos.879041>
- Bahseliyev, V., (2020). "Relationships between Late Neolithic and Early Chalcolithic age culture of Azerbaijan with north-western Iran (Iranian Azerbaijan)". *Tüba- Ar*; 27: 11- 27. [in Turkish]
- Bahseliyev, V., (2021). *Cultural and economic relationships of Nakhchivan in the Neolithic and Early Chalcolithic period*. Nakhchivan: Ajemi Publishing Society.
- Bahseliyev, V. & Baxşəliyev, E., (2023). *Dalma TƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ Origin Of Dalma Tepe Culture ГЕНЕЗИС КУЛЬТУРЫ ДАЛМА ТЕПЕ*. Kitab AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr olunur.
- Berger, E., (1981). *An Early Town on the Deh Luran Plain: Excavations at Tepe Farukhabad*. Memories of the Museum of Anthropology, University of Michigan, No. 13.
- Beik-Mohammadi, Kh., Marhjani, S. & Ahmad-Yosefi-Sarhadi, Z., (2020). "Spinning, A Manifestation of the Components of the Endogenous Livelihood Economy of Semi-Unilateral Establishment Sheep Communities (Case Study: Spindle Whorls Discovered from Excavation Poshteh-Forodgah Tepe)". *Parseh J Archaeol Stud.*, 4(11): 7-26. URL: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-361-fa.html>
- Beik-Mohammadi, Kh., (2024). "Reevaluating the Relative and Absolute Chronological Framework of Neolithic Rural Settlements in the Alvand Mountain Range and Malayer Plain (Insights from C14 Dating of Tapeh Posht-e Foroudgah)". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 14(41): 69-95. <https://doi.org/10.22084/nb.2024.29679.2701>
- Burton- Brown, T., (1951). *Excavation in Azerbaijan, 1949*. London: Butler, Tanner LTD.

- Chataigner, Ch., Pavel, A., Giulio, P., Hans, P. & Uerp, M., (2010). *Godedzor, A Late Ubaid- reLated Settlement in the Southern Caucasus*. Beyond the Ubaid trans Formation and integration in the late Prehistoric societies of the middle east edited by Robert A. Carter, University of Chicago.
- Dyson, R. H., (1968). "Annotation and Corrections of the Relative Chronology of Iran". *American Journal of Archaeology*, 72(4): 308–313. <https://doi.org/10.2307/503822>
- Dyson, R. H., (1967). "Early Cultures of Solduz, Azerbaijan". *A Survey of Persian Art and Archaeology*, 14 (Proceeding of the IV International Congress of Iranian Archaeology): 261–297.
- Dyson, R. H., (1969). "A Decade in Iran". *Expedition*, 11(2): 32–47. https://doi.org/10.1007/978-1-349-00758-5_5
- Dyson, R. H. & Young, T. C., (1960). "The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tepe". *Antiquity*, 34 (133): 19–29. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00035122>
- Esin, U., (1983). "Zur Datierung der Vorgeschichtlichen Schichten von Değirmentepe bei Malatya in der Ostliche Türkei". In: *Beitrage zur Altertumskunde Kleinsasiens*, ed. Rainer M. Boehmer, 175–90. Mainz.
- Garrard, A., (1996). "The Early Prehistory of the Sakcagozu Region, North Levantine, Rift Valley". *Anatolian Studies*, 46: 53–81. <https://doi.org/10.2307/3642999>
- Gilbert, A. S., (1983). "On the origins of specialized nomadic pastoralism in western Iran". *World Archaeology*, 15(1): 105-119. <https://doi.org/10.1080/00438243.1983.9979888>
- Gülçür, S., (2000). "Norşuntepe, Die Chalkolitische Keramik". In: *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV–III Millenaires*, ed. Catherine Marro and Harald Hauptmann, 375–418. Paris: Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul.
- Jasim, S. A., (1985). *The Ubaid period in Iraq*. BAR.
- Jasim, S. A., (1992). "The Ubaid Period in Iraq: Recent Excavations in the Hamrin Region". *Bulletin of the American of Oriental Research*, 286: 91–94. <https://doi.org/10.2307/1357122>
- Hall, H. R. & Woolley, L., (1927). *Ur Excavations I: Al- Ubaid*. Oxford University Press: Oxford.
- Hamlin, C., (1975). "Dalma Tepe, Iran". *British Institute of Persian Studies*, 13: 111- 127. <https://doi.org/10.2307/4300529>
- Henrickson, E. F. & Vitali, V., (1987). "Dalma Tradition: Prehistoric Interregional Cultural Integration in Highland Western Iran". *Paleorient*, 13(2): 36–45. <https://doi.org/10.3406/paleo.1987.4427>
- Henrickson, E. F., (1985). "The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Highlands (Luriŝtan)". *Iranica Antiqua*, 20: 1–42. <https://doi.org/10.2143/IA.20.0.2014076>

- Henrickson, E. F., (1983). "Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of Central Zagros, Iran". PhD dissertation, University of Toronto University.

- Kuliyeva, Z. & Bahseliyev, V., (2018). Nakhchivan In Chalcolithic Period Culture Of Nakhchivan TÜBA- AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi Turkish Academy of Sciences". *Journal of Archaeology*, 23: 29-52. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2018.23.002>

- Levine, L. D. & McDonald, M. A., (1977). "The Neolithic and Chalcolithic Period in the Mahidasht". *Iran*, 15: 39-50. <https://doi.org/10.2307/4300563>

- Levine, L. D. & Young, T. C., (1986). *A Summary of the Ceramic Assemblages of the Central Western Zagros, from the Middle Neolithic to the Late Third Millennium [sic] B.C.* CNRS.

- Lloyd, S., Safar, F. & Braidwood, R., (1945). "Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943". *Journal of Near Eastern Studies*, 4(4): 255-289. <https://doi.org/10.1086/370765>

- Lyonnet, B. & Guliyev, F., (2012). "Recent Research on the Chalcolithic Period in Western Azerbaijan". *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

- Lyonnet, B., (2017). "Mentesh Tepe. The Pottery, The Kura Projects". *Archaologie IN IRAN Und Turan Band*, 16: 141-451.

- Narimanov, I. G., (1987). *The Culture of the Earliest Farmers and Herders in Azerbaijan: The Chalcolithic Period 6th- 4th Millennium B.C.* Baku: Elm. [in Russian].

- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Le Bourdonnec, F. X. & Orange, M., (2021). "AMulti directional bridge?The geo- strategic significance of Nakhchivan during the Late Chalcolithic (4500- 3500 BCE)". *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt*, 34: 15- 30.

- Marro, C., (2022). "The View from the North.The Emergence and Spread of the Chaff- Faced Ware oikumenè as seen from the Caucasus (ca. 4600- 3500 BCE)". *Paléorient*, 48(1): 111- 130. <https://doi.org/10.4000/paleorient.1675>

- Mellart, J., (1961). "Early Cultures of the South Anatolian Plateau". *Anatolian Studies*, 11: 159-184. <https://doi.org/10.2307/3642460>

- Mellaart, J., (1963). "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain". *Anatolian Studies*, 13: 199-236. <https://doi.org/10.2307/3642494>

- McDonald, M., (1979). *An Examination of Mid- Holocene Settlements Patterns in the Central Zagros Region of Western Iran*. Department of Anthropology, University of Toronto.

- Motarjem, A. & Sharifi, M., (2014). "The Cultural Development of Chalcolithic era in the East of Central Zagros based on Archaeological

Excavations at Tepe Gheshlagh in Bijar”. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 4(1): 49- 65.

- Nobari, A. H. & Binandeh, A., (2012). “Excavation in Lavin Tepe in Northwest Iran”. *Ancient Near Eastern Studies*, 49: 95–117.

- Oates, J., (1983). *Ubaid Mesopotamia Reconsidered*. In: T. Cuyler Young, Jr., Philip E. L. Smith, and Peder Mortensenthe (eds.) *Hilly Flanks and Beyond*, The University of Chicago.

- Ozfirat, O., (2023). *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Bologna.

- Palumbi, G., (2007). “A Preliminary Analysis On the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia)”. In: *Les Cultures Du Caucase (Vie-IIiimillennairesavantnotre) Ere Leurs Relations Avec Le Proche- Orient*, Bertillelyonnet: 63- 76.

- Renette, S., (2022). “Defining Dalma: an Incipient Mountain Identity?”. *Paléorient*[Online],48-1.<https://doi.org/10.4000/paleorient.1699>

- Saed, A., Esnaashari, A., Sharifi, M., Motarjem, A., & Glascock, M., (2023). “Sources of Late Chalcolithic obsidian artefacts from Tepe Gheshlagh, Kurdistan province, western Iran”. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 47: 103702. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103702>.

- Stein, G. J. & Alizadeh, A., (2014). “Introduction: The Origins of Towns and Social.”. *Surezha 2013–2014 Annual Report 133: Surezha, Kurdistan: 3715–3720*.

- Sharifi, M. & Motarjem, A., (2018). “The Process of Cultural Change in the Chalcolithic Period in the Highlands of Western Iran at tepe Gheshlagh”. *Documenta Praehistorica*, 45: 86–99. <https://doi.org/10.4312/dp.45.7>

- Sharifi, M., Motarjem, A., Bahari, A. & Pajoochi Alamooti, M., (2019). “Study of Heavy Metals Accumulation in Animal Bones of the 5th Millennium BC in Kurdistan Province”. *Archeology*, 3 (3): 1-13

- Sharifi, M., (2020). *Archaeological Excavation at Gheshlagh Tepe*. ICAR Publication.

- Sharifi, M., (2022 a). “The Late Chalcolithic settlement of Gird- i Ashoan in the Zab basin, northwest Iran, Ancient near eastern studies”. *Ancient near eastern studies, ANES*, 59: 53-79.

- Sharifi, M., (2022 b). “Girdi Ashoan in Late Chalcolithic period, Based on the Second Excavation in Northwest of Iran”. *Journal of Archaeological Studies*, 14 (29): 109- 132.

- Sharifi, M., (2023). “New Evidence of Early, Middle and Late Chalcolithic Periods at Chelamiran Gheshlagh in the 5th Millennium BC”. *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Bologna: 573- 586. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.573>

- Sharifi, M., (2023). “Archaeological Excavation at Sufian tepe”. Report of Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Research Institute

of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), (Unpublished). (In Persian).

- Sharp, M. & Kaercher, K., (2018). "Chalcolithic ceramic connections between Mesopotamia and Iran, c. 5900- 5100 B.C.E". *Iraq*, 80: 233- 250. <https://doi.org/10.1017/irq.2018.3>

- Solecki, R. L. & Solecki, R. S., (1973). "Tepe Seavan, A Dalma Priod site in the Margavar Valley, Azarbaijan, Iran". *Bulletin of the Asia*, 3: 98-117.

- Tekin, H., (2005). "A New Discovery Regarding the Northern Distribution of Hassunan/Samerran Pottery in the Near East". *Antiquity*, 79: 303.

- Tonoike, Y., (2010). *Petrographic Analysis of Dalma Ceramic in Two Regions of Iran*. Yale University Dissertation Publishing.

- Tsuneki, A. & Miyake, Y., (1998). *Excavations at Tell Umm Aseir in Middle Khabur Valley, North Syria. Report of the 1996 Season, Studies for West Asian Archaeology*, University of Tsukuba.

- Truffelli, F., (1997). "Ceramic Correlations and Cultural Relations in IVth Millennium Eastern Anatolia and Syro- Mesopotamia". *Studi Micenei ed Egeo Anatolici*, 39 (1): 5-33.

- Voigt, M., (1983). *Hajji Firuz tepe, Iran the Neolithic settlement Hasanlu excavation reports*. Vol. 1, University of Pennsylvania, Philadelphia.

- Voigt, M. M. & Dyson, R. H. Jr., (1992). "The Chronology of Iran. 8000-2000 B.C.". In: Robert W. Ehrich (ed.), *Chronology in World Archaeology*, Third Edition, Chicago: University of Chicago Press: 122-178.

- Watson P. J., "Jarmo Worked Bone". In: Braidwood L. S., Braidwood R. J., Howe B., Reed C. A. and Watson P. J., *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*: 347-368. Chicago.

- Weeks, L., Petrie, A. & Potts, D., (2006). *Ubaid - related? The "black-on-buff" Ceramic Traditions of highland south west iran*. Beyond the Ubaid University of Durham.

- Young, T. C., (1966). "Survey in the West of Iran". *Journal of Near Eastern Studies*, 25 (4): 228-239. <https://doi.org/10.1086/371877>

- Young, T. C., (1969). *Excavations at Godin Tepe. First Progress Report*. Occasional Papers No. 17. Art and Archaeology. Toronto: Royal Ontario

- Young, T. C. & Levine, L., (1974). *Excavation of the Godin Project: Second Progress Report*. Occasional Papers No. 26. Art and Archaeology, Royal Ontario Museum.

- Young, T. C. & Weiss, H., (1974). "The Godin Project: Godin Tepe". *Iran*, 12: 207-211.

- Young, T. C., (1963). "Dalma Painted Ware". *Expedition* 5(2): 38-39.

- Yildirim, B. & Gates, M. H., (2007). "Archaeology in Turkey". *American Journal of Archaeology*, 111(2): 275-356. <https://doi.org/10.3764/aja.111.2.275>